

HERMENEVS

10^e JAARGANG, AFL. 5 — 15 JANUARI 1938

Uit de antieke folklore VIII

De legende van Attus Navius

Wie op het Forum te Rome, van het Capitool komend, links houdt en langs den Boog van Septimius Severus naar de Basilica Aemilia wandelt, komt eerst langs het Comitium, de oude vergaderplaats van het Romeinsche volk. Gelijk men weten zal, ligt aan dit Comitium het gebouw, waar de senaat placht te vergaderen, de Curia lulia, in de 7^e eeuw omgebouwd tot een kerk voor den martelaar Hadrianus (Sant 'Adriano). Staat men nu vóór dat gebouw, dan ziet men aan zijn rechterhand het boveinde van een gemetselden put, met een doorsnede van 69 cm en een diepte van 11.52 m. Toen deze put in het jaar 1899 gevonden werd, hield men hem algemeen voor een gewonen waterput. Benige jaren geleden evenwel heeft een Italiaansch geleerde, Luigi du Jardin,¹ op grond van talrijke, niet te versmaden argumenten betoogd, dat wij hier te maken hebben met het *puteal* van Attus Navius. Zonder nu te willen beweren, dat met dit betoog de zaak uitgemaakt is, vinden wij daarin toch aanleiding, hier een afbeelding te geven van den put in zijn omgeving, omdat daaraan een heel merkwaardige legende verbonden is.

Het uitvoerigst wordt ons dit verhaal meegedeeld door Cicero in zijn werk over de gave der voorspelling,² door Livius³ en Dionysius van Halicarnassus⁴; de lezing bij Cicero is waarschijnlijk de oudste,⁵ en wij zullen ons in hoofdzaak daarnaar richten. Wij lezen dan bij Cicero: „Wie van de oude schrijvers spreekt er niet over, hoe vele jaren na Romulus, onder de regeering van Tarquinius Priscus, Attus Navius met behulp van zijn kromstaf (*lituus*, het bekende attribuut van den augur) een indeeling heeft gemaakt langs denkbeeldig getrokken lijnen? Toen hij nl. eens als jongen — want hij was arm — de zwijnen hoedde, zou hij één daarvan kwijt zijn geraakt. Hij deed daarop de gelofte, indien hij het dier terugkeeg, aan de

¹ Historia IV (1930) p. 684 vlgg. ² De Divinatione I, 17, 31. ³ I, 36.
⁴ III, 70—72. ⁵ Zie daarover H. Petrikovits, Mitteil. d. Verein. Klass. Philol. in Wien, IX, (1932) p. 36 vlgg.

godheid de grootste druif te zullen geven, die er in den wijngaard te vinden was. En ja hoor, hij vond het varken terug! Nu ging hij, zoo vertelt men, midden in den wijngaard staan met het gezicht naar het Zuiden. Nadat hij den wijngaard in vier stukken verdeeld had, en de (overvliegende) vogels drie daarvan als de verkeerde hadden aangewezen, verdeelde hij het overblijvende vierde stuk opnieuw in vieren, en vond zodoende, naar luid van het verhaal, een wonderbaarlijk groote druif. Dit feit werd ruchtbaar; alle omwonenden

kwamen hem in hun moeilijkheden om raad vragen, en hij stond in hooge eer en aanzien. (§ 32) Zoo kwam het, dat koning Priscus hem bij zich ontbood. Deze wilde zijn ziensgave op de proef stellen en zei: „ik heb iets in m'n gedachten; vertel jij me nu eens, of dat uitvoerbaar is.” Navius raadpleegde de vogelteekenen en antwoordde bevestigend. „Welnu”, zei Tarquinius, „ik dacht, dat een slijpsteen met een scheermes kon worden doorgesneden.” Daarop beval hij Attus, de proef op de som te nemen. Ten aanschouwe van koning en volk werd een slijpsteen op het Comitium gebracht en . . . met een scheermes in tweeën gespleten! Het gevolg was, dat Tarquinius voortaan Attus Navius als zijn augur gebruikte, en het volk in alle zaken zijn raad inwon. (§ 33) De overlevering zegt, dat slijpsteen en scheermes op het Comitium begraven zijn en dat daarboven een *puteal* is geplaatst.”

Gelijk men ziet, hebben we hier een verbinding van twee verhalen: het druif-offer en het slijpsteen-wonder. Wat het eerste betreft, het is duidelijk, dat de jonge Attus de praktijk van de *augures* toepast, die immers, om de vogelteekenen te raadplegen, met hun kromstaf den hemel in vier deelen (*regiones*) verdeelden door twee lijnen te trekken, den *cardo* (N.-Z.) en den *decumanus* (O.-W.). Het wonder was daarin gelegen, dat de jongen daarmee werkelijk resultaat had en zoo bewees, dat hij voor augur in de wieg gelegd was. Navius werd dan ook door de Romeinen als één van de grootste augurs beschouwd, en zij richtten een bronzen standbeeld voor hem op, ter linkerkant van de Curia op de trappen, die naar het raadhuis leidden, dus dicht bij het *puteal*; in Dionysius' tijd bestond het nog, maar Plinius de Oudere¹ zegt: 'Atti Navi statua fuit ante curiam/ Men heeft het geheele verhaal wel beschouwd als van Etrurischen oorsprong, en eenige Etrurische invloed is er misschien wel in te bespeuren. Immers het valt op, dat Navius niet alleen het luchtruim in vieren verdeelt, maar daarna het vierde deel opnieuw in vieren. Dit nu is een praktijk, die wij van de Romeinsche augurs niet kennen; daarentegen hooren we bij de Etruriërs meermalen van een verdeling in 16 *regiones*. Verder heeft Schulze in zijn bekend werk over de geschiedenis der Latijnsche eigennamen ook den naam Navius uit het Etrunsch willen afleiden, maar daartoe bestaat, gelijk Petrikovits opmerkt, niet voldoende reden. Immers vele Latijnsche geslachtsnamen op *-ius* zijn van adjectiva afgeleid, als Albius van *albus* „wit”, *Flavius* van *flavus* „blond”, *Salvius* van *salvus* „ongedeerd”, enz.; zoo kan ook Navius heel goed van *navus* „vlijtig” zijn afgeleid.

Overigens geeft het druif-offer weinig aanleiding tot bespreking. Men zou zich alleen kunnen verwonderen over het feit, dat aan de godheid, die niet met name genoemd wordt — „Ciceros Erzählung ist märchenhaft”, zegt Petrikovits terecht —, slechts één druif, al is het dan ook een groote, als offer geboden wordt. Dat geval staat evenwel niet op zichzelf: offers van één druif zoo goed als van één boon zijn ons ook van elders bekend.

Meer stof tot bespiegeling biedt ons het slijpsteen-wonder. Wij gaan uit van de mededeeling, dat de slijpsteen en het scheermes in den grond begraven werden, en dat daarboven een *puteal* werd op-

¹ Nat. Hist. XXXIV, 21.

gericht. Nu is bekend genoeg, wat de Romeinen met dit woord (natuurlijk afgeleid van *puteus* „put”) aanduiden, nl. een bliksemgraf. Wanneer de bliksem ergens ingeslagen was, dan moest hij naar Romeinschen ritus door de priesters begraven worden, en de plaats omgeven worden door een cilindervormig muurtje, dat van boven onbedekt bleef. Een opschrift *fulgur conditum* waarschuwde den voorbijganger, dat deze plaats gewijd was, en wel aan Jupiter Fulgur.

Doch hoe nu te verklaren, dat de plaats, waar de slijpsteen en het scheermes begraven werden, van een puteal werd voorzien? Men heeft al spoedig begrepen, dat die slijpsteen in werkelijkheid een zgn. „dondersteen” moet geweest zijn. In de Oudheid geloofde men algemeen — en nog heden ten dage treft men die opvatting dikwijls aan onder primitieve landbewoners, b.v. bij ons in Drenthe — dat de neerslaande bliksem in een steen verandert. Het is bekend genoeg, hoe nu nog op vele plaatsen belemnieten, die men als „donderstenen” beschouwt, onder den schoorsteen worden gelegd als afweermiddel tegen den bliksem. Welnu, ook de oude Romeinen kenden dat geloof; een scholiast teekent bij een versregel van den dichter Persius¹ het volgende aan: „de gewoonte bestond, dat de augures of de uit Etrurië ontboden wichelaars op bepaalde tijden de bliksems, die in steenen veranderd waren, onder den grond begroeven.” Om die reden werd Jupiter, god van donder en bliksem, ook oudtijds als Jupiter Lapis vereerd in een kleinen tempel op het Capitool, waar nog geen beeld aanwezig was, maar alleen een fetisch in den vorm van een *lapis silex*, een vuursteen. Het ziet er dan ook naar uit, dat het verhaal over het slijpsteen-wonder zijn ontstaan te danken heeft aan een bliksem-inslag in de nabijheid van het standbeeld van Attus Navius, waarna een (mogelijk merkwaardig gespleten?) dondersteen ter plaatse zal gevonden zijn. Voor het overige kan men wel zijn fantasie laten werken, maar de wording der legende niet met zekerheid reconstrueeren. Natuurlijk zijn we geneigd ons af te vragen, wat de beteekenis mag zijn van het scheermes. Men heeft vroeger aan een stalen scheermes gedacht, of liever een stuk staal zonder meer, dat eveneens als symbool van den bliksem tegelijk met den steen begraven zou zijn. Daartegenover is terecht opgemerkt, dat in zoo ouden tijd de scheermessen steeds

¹ 2, 26.

van brons waren, zoodat deze verklaring niet opgaat. Een andere oplossing van het probleem is door Du Jardin aan de hand gedaan. De antieke scheermessen waren tamelijk breed en hadden den vorm van een halve maan. De buitenste, convexe rand was scherp, met de concave zijde werd het gehanteerd. Nu wijst Du Jardin op een Etrurische munt in het Museo Vaticano Gregoriano, die onder verschillende attributen van den haruspex twee halvemaanvormige voorwerpen vertoont, die zeer goed als scheermessen kunnen opgevat worden. En hij is geneigd aan te nemen, dat ook het standbeeld van Navius in de ééne hand een dergelijk scheermes vertoonde. Onnoodig te zeggen, dat deze conclusie niet zonder kritiek aanvaard kan worden: niet alleen toch berust zij op te weinig gegevens, maar ook was Navius nu eenmaal, gelijk we boven zagen, een Romeinsche augur en geen Etrurische haruspex.

Utrecht.

H. WAGENVOORT.

Het huwelijksleven van Plinius den jongere

De brieven van Plinius den jongere beginnen zich, als ik mij niet vergis, in steeds grotere populariteit te verheugen. Las men vroeger in hoofdzaak alleen die over de ondergang van Pompeji en Herculaneum, over het spookhuis, de tamme dolfijn, en natuurlijk die over de behandeling der Christenen in de correspondentie met keizer Trajanus, men begint ze nu veel meer *algemeen* om inhoud en stijl te waarderen. Wel is waar zal men er vergeefs naar grootheid in zoeken, omdat de schrijver zelf allermint een groot man was, maar de inhoud is een rijke bron voor de kennis van het openbare en bijzondere leven van die tijd, en de stijl is van onnavolgbare bekoorlijkheid. Het is alles nauwkeurig afgewerkt, aardig gefourneerd, en doorspekt met zeer menskundige en geestige opmerkingen. Hij moet, dunkt ons, een „charmant” causeur geweest zijn, en een type van humanitas en urbanitas. Hij had ook een sterk gevoel voor recht en billijkheid, en zo al geen grootheid, toch ook wel de moed om w kritieke omstandigheden voor zijn mening uit te komen, een eigenschap die in vele landen tegenwoordig weinig waardering vindt, en die we dus des te hoger moeten stellen. Een behoorlijke dosis ijdelheid, waar hij trouwens rond voor uitkomt, nemen wij daarbij gaarne op de koop toe.

Of neen, ijdelheid is voor mijn gevoel een te hatelijk woord. Dit onderstelt o. a. algemene grote ingenomenheid met eigen persoon en dat is het bij Plinius toch niet. Hij verzuimt wel is waar nooit een goede daad van zichzelf te vermelden, en heeft grote behoefte aan erkenning en toejuiching, maar dat is toch iets anders dan algemene zelfingenomenheid. Hij slaat zich zelf niet hoger aan dan hij is.

Het bovenstaande rechtvaardigt, dunkt mij, wel mijn voornemen om de lezers van de Hermeneus, als de redactie het goed vindt, nn en dan kennis te laten maken met enkele minder algemeen bekende bijzonderheden uit zijn brieven.

Ik zou het dan nu willen hebben over zijn huwelijksleven. Hij is driemaal getrouwd geweest, maar heeft nooit kinderen gehad. Het is bijna alleen zijn derde vrouw over wie hij spreekt. Zij heet Calpurnia en zal dus wel tot de familie der Pisones behoord hebben; uit andere bron weten we echter niets over haar. Wij hebben een brief (IV, 19) van haar man over haar aan haar tante Calpurnia Hispulla, die tevens haar pleegmoeder schijnt geweest te zijn, en die zeker ook veel tot de sluiting van het huwelijk heeft bijgedragen. De brief is vol ingenomenheid, en opgetogenheid en is zeker niet lang na de huwelijksluiting geschreven. Niet alsof men na een langere huwelijksperiode niet meer zo zou kunnen schrijven, maar dan is er niet zo'n aanleiding dit aan een tante, tevens pleegmoeder te doen. Deze brief heeft kennelijk het doel de tante te verblijden met de mededeling, hoe goed dit huwelijk geslaagd is. Uit alles blijkt bovendien dat de jonge vrouw zich nog aan het ontwikkelen was. Ziehier in hoofdzaak de inhoud:

„. . . . Aangezien gij de dochter van uw broer liefheb! als uw eigene en haar niet alleen de liefde van een tante maar ook van haar overleden vader schenkt, twijfel ik niet of het zal u verblijden als gij hoort dat zij haar vader, u en haar grootvader waardig wordt. Zij heeft een grote intelligentie en grote rechtschapenheid. Zij heeft mij lief, wat een bewijs van haar zedigheid is. Daarbij komt haar studie van de letteren, die ze uit liefde voor mij heeft opgevat. Zij bezit mijn geschriften, leest en herleest ze, en leert ze zelfs van buiten. Hoe bezorgd is ze als ze ziet dat ik ga pleiten, hoe verheugd als ik gepleit heb! Ze zet boden uit om haar te berichten welke instemming, welke toejuichingen ik heb gewekt, welke uitslag van het vonnis ik heb bereikt. Ook zit zij, als ik soms een voordracht houd, in de buurt achter een gordijn verborgen, en vangt het ap-

plaus voor mij met gretige oren op. Zelfs zingt ze mijn verzen en zet ze op muziek met citherbegeleiding, zonder dat een artist haar dat leert, maar alleen de liefde, die de beste leermeester is. Om deze reden heb ik de meest besliste verwachting, dat onze eensgezindheid eeuwigdurend en met den dag groter zal zijn. Want het is niet mijn leeftijd en uiterlijk, die ze liefheeft maar mijn reputatie” (gloriam).

Hierbij een enkele aantekening: „Zij heeft mij lief.” Neem aan dat dit in de tegenwoordige tijd voor een jonge vrouw van zelf spreekt, dan hoeft het dat in die tijd toch niet te zijn. Want tot het doen van een eigen keuze kreeg het jonge meisje geen gelegenheid, de jonge man nauwelijks; het huwelijk wordt door de wederzijdse ouders of naaste bloedverwanten, ook wel door huwelijksmakelaars in elkaar gezet. Wel trachten die van de jonge vrouw de persoonlijke instemming te krijgen door de verdiensten en de aannemelijkheid van de voorgestelde persoon hoog te verheffen. In een andere brief vertelt Plinius van het verzoek van een vriend om eens naar een man voor een nichtje van hem uit te zien. Hij noemt dan een jongere vriend, die echter de 30 al moet zijn gepasseerd, en prijst hem o. a. ook hiermee aan: „hij heeft het uiterlijk van een gentleman, met een flinke blos, en helemaal een gedistingeerde knapheid van figuur, en als h. w. de deftigheid van een senator. Die dingen meen ik dat men volstrekt niet over het hoofd moet zien, want dit moet de meisjes als een soort van beloning voor hun kuisheid geschonken worden.” Zo wordt iemand aan het meisje aanbevolen; natuurlijk in de hoop dat het huwelijk ook helemaal met haar goedvinden gesloten wordt. Wel is haar *toestemming* wettelijk vereist, maar een weigering is alleen geoorloofd wanneer haar een onteerde of onwaardige man wordt voorgesteld. Maar ook haar volledige *instemming* blijft van waarde; als er dan later ongelukken mochten gebeuren zijn de anderen vrij van schuld. Maar in elk geval, als de jonge vrouw werkelijk de haar geschonken man liefheeft kan men dat als een bewijs van zedigheid beschouwen; om die haar echter niet te moeilijk te maken vindt Pl. blijkbaar zelf dat men bij de jonge man ook op het uiterlijk letten moet.

Voor iemand zó op erkenning en toejuiching gesteld als Plinius, was het natuurlijk een zaligheid dat zijn vrouw zo'n belangstelling voor zijn werk opvatte en zo in zijn succes deelde. Daarom merkt hij zelf ook de enormiteit niet op in dit zinnetje: „zij houdt niet van mijn leeftijd of uiterlijk maar van mijn . . . reputatie”. Wij zouden

zeggen, daar moest op volgen . . . geest of karakter of talent etc., maar niet van zijn *reputatie*, of *succes*. Een strenge gevolgtrekking zou zijn, dat als hij wel talent gehad had maar zonder uiterlijk succes, zij hem dan niet zo zou hebben liefgehad. Het kost moeite de conclusie te ontgaan, dat de jonge Mevr. Plinius vooral ook een eerzuchtige dame is geweest.

Die composities van haar met alleen de liefde als meesteres, dus zonder degelijke muziekstudies zullen, vrees ik, wel erg dilettantisch geweest zijn.

Hoe het zij, voor zover we het kunnen volgen, schijnt het een zeer gelukkig huwelijk te zijn geweest. Ten minste, als ze niet samen zijn, is Plinius diep ongelukkig. Zie de inhoud van deze brief: (VII, 5) „het is ongelofelijk hoe uw gemis mij kwelt. De oorzaak daarvan is in de eerste plaats mijn liefde, vervolgens het feit dat wij niet gewoon zijn van elkaar te wezen. Daardoor komt het, dat ik eengroot deel van de nachten slapeloos met uw beeld voor ogen doorbreng, en dat overdag, op de uren waarop ik u placht te bezoeken, mijn voeten mij van zelf, zoals men dit terecht pleegt uit te drukken naar uw salon brengen, en dat ik ten slofte bekommerd en verdrietig en aan een afgewezen gelijk van uw lege drempel terugkom. Er is maar één tijd van den dag, die vrij is van deze kwellingen, en dat is als ik op het forum ben, en door de processen van mijn vrienden word afgejakkerd. Ga nu zelf eens na wat ik voor een leven leid, nu ik in de *arbeid* rust en in de *narigheid* en *zorgen* troost vind.

Natuurlijk is het nog erger als zij in zijn afwezigheid ongesteld is. Uit een andere brief: (VI, 4) „Nooit klaag ik meer dan nu over mijn drukke bezigheden, die mij niet hebben toegelaten u bij uw vertrek (naar Campanië) om redenen van gezondheid te vergezellen, of na uw vertrek onmiddellijk na te reizen. Nu vooral zou ik wensen met u samen te zijn om met eigen ogen te zien wat ge in krachten, wat aan uw lijfje (*corpusculum*) in uiterlijke welvaart toeneemt, in één woord of ge de genoegens van de retraite en de weelderigheid van de landstreek zonder bezwaren verdraagt. Inderdaad, zelfs als ge gezond waart, zou ik u niet zonder angst missen, want het is spannend en angstig een poos niets te weten van degenen die men vurig liefheeft; maar nu vooral beangstigt de overweging van uw afwezigheid tegelijk met uw ongesteldheid mij met onzekere en afwisselende bezorgdheid. Ik ben bang voor alles, ik stel mij alles voor, en zoals de aard van angstigen is: ik stel mij dat het meest

voor, waar ik het meest voor terugschrik. Des te dringender verzoek ik u, om mijn angst dagelijks met één of zelfs twee brieven te gemoet te komen. Want ik zal geruster zijn terwijl ik ze lees”

Het is jammer dat de antwoorden van Calpurnia niet mee in de bundel zijn opgenomen. Dan konden we de zaak ook van haar kant bekijken, maar we hebben wel een brief van den echtgenoot (VI, 7), waarin hij iets uit de inhoud van een van haar brieven meedeelt: „gij schrijft dat ge mijn afwezigheid niet weinig voelt, en als enige troost hebt, dat ge inplaats van mijzelf mijn geschriften betast, dikwijls zelfs op mijn plaats legt. Het verheugt mij dat ge mij mist en dat ge bij deze troostmiddelen rust vindt.”

Daar de volgorde in de verzameling niet streng chronologisch is, behoeft de hier aangehaalde brief niet een van die door P. verlangde antwoorden te zijn, al volgt hij er spoedig achter. Van de gezondheid wordt dan ook geen melding gemaakt.

Voor ons nuchtere Hollanders, zijn deze brieven rijkelijk sentimenteel, maar ik geloof dat een gelukkig getrouwd Fransman of Duitser wel even teder aan zijn vrouw zou schrijven, al kan natuurlijk een geestig toneelschrijver als Labiche met die overdreven echtelijke liefde wel eens de spot drijven, hij, die een tederen echtgenoot, pas weduwnaar geworden, dagelijks met een kop chocola naar de salon van zijn overleden vrouw laat gaan, en dan telkens troosteloos terugkeren, hetgeen een vriend de vraag in de mond geeft: „Que veut cette tasse de chocolat posthume?” Maar in het algemeen hebben we in elk geval geen reden om aan de wederkerige liefde in dit huwelijk te twifelen.

„Ja maar”, zal men zeggen „de gangbare opvatting is immers dat Plinius zijn brieven dadelijk al bij het schrijven voor de uitgave bestemd heeft. Dit kan dus immers wel allemaal rhetorica zijn!” Hierop is mijn antwoord, dat die opvatting, voorzover ik weet nergens anders op steunt dan op de aanvangszin van de eerste brief der verzameling, waarin hij aan zijn vriend Septicius schrijft: „Je hebt mij herhaaldelijk aangespoord om de brieven, die ik met wat meer dan gewone zorg geschreven heb, te verzamelen en uit te geven.” Aan die aansporing van zijn vriend hecht ik als bewijs ook niet veel, maar dat: „met wat meer dan gewone zorg” behoeft volstrekt niet op een onmiddellijk plan tot uitgave te wijzen. In het gewone leven gaat het ons toch ook zo, dat de ene brief of zelfs briefkaart met meer zorg geschreven wordt of van zelf beter geslaagd is dan de andere. Waar-

om zou dat bij P. niet het geval geweest zijn? Later zal hij dan uit de gehele verzameling een schifting hebben gemaakt. Dat lijkt mij zelfs veel waarschijnlijker dan dat hij die vele kleine briefjes, dikwijls niet groter dan van een regel of tien schrifts, dadelijk voor de uitgave zou hebben bestemd. De tedere *echtelijke* brieven behoeven dus volstrekt geen op de lezers ingerichte rhetorica te wezen, maar kunnen best „echt” gemeend zijn.

Het is vreemd dat er in de verzameling wel een paar brieven over Calpurnia aan haar tante voorkomen, waarvan ik de eerste boven heb geciteerd, en de tweede over een gelukkig doorstane geveerlijke ziekte handelt, maar geen enkele aan haar moeder, dus Plinius' schoonmoeder. Toch is er wel een aan haar, I. 4, maar die beschrijft alleen, hoe goed hij bij een bezoek aan haar villa in haar afwezigheid door haar personeel ontvangen is.

Van kinderen wordt nergens in de brieven gesproken, alleen van een mislukte bevalling. Kinderloosheid was evenwel toen ter tijd niet alleen een persoonlijk gemis — voor wie dat ten minste zo voelde — maar haast een openbare schande. Altans door de „lex Papia Poppaea” de *maritandis ordinibus*, door Augustus uitgevaardigd om de toenemende kinderloosheid tegen te gaan, werden kinderlozen in allerlei gevallen achtergesteld bij met kinderen gezegenden, welke — als ze minstens 3 kinderen hadden (d.w.z. 3 in Rome, 4 in het overige Italië, 5 in de provincies) — verschillende voorrechten genoten. Vandaar het zgn. „*jus trium liberorum*”, het driekinderenrecht. Maar de keizers verzwakten zelf weer dikwijls de eerbied voor die wet door aan kinderloze vrienden en gunstelingen het driekinderenrecht te verlenen. En zo kreeg Plinius het ook van keizer Trajanus. Ziedaar de beschikbare gegevens over Plinius' huwelijksleven.

Joppe.

J. BERLAGE.
